

В. А. Греченко, д-р іст. наук

ПРО ПЕРІОДИЗАЦІЮ ТА ДАТУВАННЯ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Визвольна війна українського народу - одна з найвизначніших подій в його історії. Невипадково, що вона є чи не центральною проблемою історіографії. Особливо зросла увага до цих знаменних подій останнім часом у зв'язку з розбудовою незалежної української держави, необхідністю вивчення розвитку державності на різних етапах історії України. Крім того, 1995 р. широко відзначалось 400-річчя з дня народження одного з найвидатніших державних діячів України - Богдана Хмельницького, життя і діяльність якого тісно пов'язані з усіма головними подіями Визвольної війни.

В історичній літературі 50-80-х рр. склалася думка про те, що Визвольна війна українського народу тривала лише у 1648-1654 рр. і закінчилася рішенням Переяславської ради. Так стверджується, наприклад, у курсі лекцій з історії України за редакцією проф. Л. Г. Мельника [1, с. 210]. Такої ж точки зору дотримується й автор виданого уже 1995 р. підручника з історії України проф. І. К. Рибалка. Останній, зокрема, вказує, що "у 1648-1654 рр. майже весь український народ... єдиним фронтом виступив проти шляхетської Польщі, добився визволення більшості своїх земель з-під її влади і утворив свою національну козацьку державу" [2, с. 372]. Можна погодитись з тим, що такий процес відбувся саме в ці роки, але чи закінчився він у 1654 р.? Чому саме у 1654 р.? Очевидно, рубежем вважається все ж Переяславська рада і перехід України під руку московського царя. У зв'язку з цим виникає питання - невже цей акт означав визволення України? У світлі сучасних досягнень вітчизняної історіографії відповідь на це запитання, на наше тверде переконання, може бути лише негативною - не означав.

Таким чином, питання про датування Визвольної війни українського народу тісно пов'язане з оцінкою Переяславської ради і її наслідків, а також визначенням критеріїв закінчення Визвольної війни.

Як нам здається, рішення Б. Хмельницького про союз із Москвою, закріплене Переяславською радою і Березневими статтями 1654 р., було вимушеним кроком, дипломатичною стратегією українського гетьмана,

імовірніше, короткотерміновою, а не розрахованою на “возз’єднання навіки”. Про це свідчать подальші події, пошуки Б. Хмельницьким інших союзників, крім Москви, а також непостійна і зрадницька по відношенню до українського народу і самого гетьмана політика царя. М. С. Грушевський пише, що Б. Хмельницький “хотів, щоб Україна, як відірвалася від Польщі, так і зісталася свobodною, самостійною державою, а від Москви хотів підмоги, щоб усі українські землі від поляків відібрати й докупити злучити. А московські бояри хотіли Україну помаленьку до рук своїх взяти й правити нею, як правили іншими землями” [3, с. 143]. Такої ж думки й Д. І. Дорошенко [4, с. 271]. Важко щось заперечити проти цих розмірковувань видатних українських істориків.

У світлі подальших подій, причому не тільки 50-60-х рр. XVII ст., але й XVIII-XX ст., недоречною здається думка про те, що визволення України завершилося входженням під зверхність московського царя. Дійсно, після цього починається новий етап в історії України, але Визвольна війна не закінчується, починається лише її новий період.

Боротьба зі шляхетською Польщею продовжувалася, кордони України не було зафіксовано. Московський уряд визнав Україну як державу, як окреме утворення, підписавши Березневі статті, але ж до цього були Зборівська і Білоцерківська угоди з Польщею, яка теж визнала Б. Хмельницького і козацтво як юридичну сторону, проте Визвольна війна цим не закінчилася, тому що Польща продовжувала прагнути повернути Україну під свою владу і у 1649-1654 рр., і після 1654 р. Боротьба за визволення України від польського панування не закінчилася, після Переяславської ради вона не стала автоматично вільною. Занадто просто усе це було б - одними зборами вирішити питання про визволення України.

Польща зразу ж після Переяславської ради продовжила війну проти України. Вже в березні 1654 р. польське військо вдерлося на територію Поділля і Волині. Факти свідчать, що війна продовжувала носити народно-визвольний характер. Воювали не лише козаки, але й представники інших верств населення.

У одній з програм курсу “Історія України”, розісланій Міністерством освіти, написано, що після визвольної війни Україна бере участь у російсько-польській війні 1654-1655 рр. [5, с. 9]. На нашу думку, такий виклад подій є хибним, методологічно неправильним. Точніше було б

говорити про участь Росії у Визвольній війні українського народу на протязі певного періоду, зокрема 1654-1656 рр.

Адже саме Б. Хмельницький запросив московського царя взяти участь у війні, а не навпаки - Москва запропонувала Україні взяти участь у її поході на Польщу. Неправомірно, на наш погляд, є точка зору авторів курсу лекцій з історії України, які пишуть, що у 1654 р. "на захист України виступила Росія"[1, с. 238]. Москва виступила не на захист України, а на захист своїх стратегічних планів, дбаючи лише про розширення власної території, зміцнення свого впливу у даному регіоні, ослаблення своїх сусідів - Польщі, Кримського Ханства. Як можна говорити про "захист України Росією", коли уже у 1656 р. Москва зрадила Україну, керуючись лише своїми власними інтересами.

Все вищевказане доводить, що потребує перегляду думка щодо датування закінчення Визвольної війни 1654 р. У зв'язку з цим слід відзначити, що і раніше історики висловлювали пропозиції щодо зміни датування Визвольної війни. Ще 1936 р. Т. Скубицький пропонував датувати її 1647-1658 рр. [6]. Першим, наскільки нам відомо, повернувся до цього питання В. Й. Борисенко у 1991 році. Він вважав, що воєнні дії між Україною і Польщею припинилися з укладенням Андрусівського перемир'я, і українсько-польська війна тривала 19 років (1648-1667) [7, с. 10]. На жаль, незначний обсяг замітки не дав змоги цьому автору достатньо аргументувати свою думку, проте, на наш погляд, термін "українсько-польська війна" не тотожний поняттю "Визвольна війна".

У 1992 і 1993 роках В. А. Смолій і В. С. Степанков у роботах "У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII століття" та "Богдан Хмельницький" висунули нові ідеї щодо періодизації Визвольної війни. Вони вважають, що епопея боротьби українського народу за звільнення від іноземного поневолення і створення власної незалежної держави в межах усіх етнічно українських земель тривала аж до 1676 р. [8, с. 6]. Таким чином, ряд вітчизняних істориків прийшли до висновку, що кінцевою датою Визвольної війни не може бути 1654 р. Можна погодитись з тим, що Визвольна війна не закінчилася Переяславською радою. Вона продовжувалася, бої з польськими військами тривали на території України, і ці бої вели, перш за все, козацькі війська за широкої участі населення. Ось що писав Д. І. Дорошенко про події осені 1654 р., тобто вже після Переяславської ради: "Населення, здатне на свої власні сили, виявило завзятий опір:

майже кожне місто і містечко боронилися проти цілої польської армії, воліючи загинути, ніж піддатися добровільно” [4, с. 372].

На цьому етапі Московське царство виступало як спільник України у боротьбі проти Польщі. Але після підписання Москвою сепаратного перемир'я 1656 р. у Вільні ситуація змінилася. Б. Хмельницький почав шукати інших союзників. Україна продовжила боротьбу за своє визволення від польського панування і без Москви, у спілці з Швецією, Семигородщиною, Молдавією і Волощиною. Цілком можна погодитись з думкою Н. Полонської-Василенко, що “ 1656 р. був переломовим в історії Хмельниччини” [9, с. 31]. Настав новий етап Визвольної війни.

У Польщу було направлено корпус в 20000 війська під проводом полковника Антона Ждановича, і 19 червня 1657 р. об'єднаній угорсько-шведсько-українській армії вдалося взяти Варшаву [10, с. 216]. Цей етап війни характеризується тим, що бойові дії ведуться в основному на території Польщі і з боку України регулярними частинами козаків. Проте це не означає, що війна втратила визвольний характер і стала загарбницькою. Без суттєвої перемоги над Польщею вільна Україна була неможлива. Б. Хмельницький ще раніше говорив, що “коли з Польщі хоч сто панів лишиться, то вони того (незалежності України - В. Г.) не попустять” [3, с. 144]. Таким чином, 1656-1657 рр. - це ще один період Визвольної війни українського народу. Немає сумніву, що Б. Хмельницький продовжував боротьбу з Польщею за визволення України і утвердження її державності аж до своєї смерті. Канадський історик Орест Субтельний датує кінець Визвольної війни смертю Б. Хмельницького, характеризуючи період 1654-1657 рр. як “завершальну стадію Великого повстання” [11, с. 174-176]. Фактично співпадає з цим і точка зору Н. Полонської-Василенко, яка весь період 1648-1657 рр. називає Хмельниччиною [9, с. 3, 10, 11], що є більш літературною назвою, ніж науковою.

Чи закінчилася визвольна боротьба українського народу зі смертю Б. Хмельницького? На нашу думку - ні. Закінчився найсуттєвіший, найнаситеніший, найгероїчніший її етап, пов'язаний з діяльністю Богдана - Зіновія Хмельницького. М. С. Грушевський відзначає, що Хмельницький помер, “лишивши справи непорішеними” [3, с. 145]. Це означає, що остаточно питання про визволення України, її державність не було вирішене. Але титанічною діяльністю Б. Хмельницького, героїч-

ною, багаторічною боротьбою українського народу були закладені міцні підвалини для позитивного вирішення цієї проблеми.

Факти свідчать, що визвольна боротьба України продовжувалась і після смерті Б. Хмельницького. На нашу думку, особливістю її було те, що вона велася не тільки з Польщею, але й з Московією.

Під час гетьманування І. Виговського ця боротьба набуває нових забарвлень. У 1657 р. укладений договір з Швецією, яка визнала незалежність України і її кордони до Вісли. Від Литви були приєднані воєводства Брестське та Новгородське. Поновлено союз з Кримом та Туреччиною. Польща домагається повернення України, обіцяючи їй широку автономію, результатом чого став видатний з дипломатичної точки зору союзний договір з Польщею [9, с. 37-38]. Все це означало, що Україна все більше завойовує міжнародний авторитет, стає суб'єктом міжнародного права. Зміцнюється державність України, оскільки зміцнюється її міжнародне становище. Змінюються союзники України, і це ще раз засвідчує, що союзи для її керівників були не самоціллю (навіки з Московією!), а засобом досягнення головного - визволення України, зміцнення її державності і самостійності.

Гадяцький договір викликав війну з Московією, і уже в боротьбі з московською царською армією Україні довелося відстоювати свою самостійність. Ще однією особливістю цього етапу Визвольної війни було те, що на Україні не було єдності щодо вибору союзників. Досить сильною виявилася промосковська партія, якій вдалося скинути І. Виговського. Розбрат серед українців послабив і державність, і військо, що негативно вплинуло на подальшу долю України і підготувало її поділ на дві частини. Масштаби Визвольної війни зменшуються. Боротьба за владу стає суттєвою рисою цього періоду української історії. Цим скористалася Москва, нав'язавши гетьману Ю. Хмельницькому нову угоду - Переяславські статті 1659 рр., які обмежували права України. Українські війська знову виступили в союзі з московськими проти Польщі, але невдало. Результатом всього цього став поділ у 1663 р. України на Лівобережну і Правобережну, поява гетьманів на кожній з цих сторін. Таким чином, Україна розділилася на дві частини фактично, і юридично це було закріплено Андрусівським перемир'ям 1667 р. Отже, фактичним кінцем Визвольної війни можна вважати 1663 р., а юридичним - 1667 р. Лівобережна частина України звільнилася від польського панування, мала автономію, кордони, свій устрій, свою владну структуру на чолі з

гетьманом. Це був уже фіксований результат Визвольної війни, чого не було ні у 1654 р. (Москва тільки вступила у боротьбу за Україну), ні у 1657 р., коли головне питання Визвольної війни - питання про державність України не було ще остаточно вирішене.

На наш погляд, подальші події (до 1676 р.) навряд чи можна вважати продовженням Визвольної війни. Це була боротьба за владу, а також особиста діяльність П. Дорошенка, направлена на об'єднання України. Військові дії втратили характер народної війни.

Список літератури:

1. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. К., 1992. Кн. 1.
2. Рибалка І. К. Історія України: У 3 ч. Х., 1995. Ч. 1. 3. Грушевський М. С. Історія України. К., 1994. 4. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів, 1991. 5. Програма курсу "Історія України" для гуманітарних спеціальностей. К., 1993. 6. Скубицький Т. К вопросу о периодизации крестьянской войны 1647-1658 гг. на Украине// Под марксистско-ленинским знаменем. 1936. № 1. 7. Борисенко В. Й. Чи дійсно визвольна війна українського народу середини XVII ст. закінчилася у 1654 р?// Історія України в запитаннях та відповідях. К., 1991. 8. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. К., 1993. 9. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. К., 1992. Т. 2. 10. Історія українського війська: У 2 кн. [Репринтне вид. 1936р.] Львів, 1992. 11. Субтельний О. Україна: історія. 3-є вид., перероб. і доп. К., 1993.

Надійшла до редколегії 15. 11. 95 р.

Ю. Д. Древаль, канд. іст. наук

ДО ПИТАННЯ ПРО "УКРАЇНСЬКИЙ П'ЄМОНТ"

На рубежі 80 - 90-х рр. зримо проявилися розбіжності у політизованих настроях регіонів України, зокрема, по лінії "Схід-Захід", що старанно приховувалося офіційною комуністичною ідеологією. Це наочно підтвердила настроєність депутатів першої демократично обраної Верховної Ради. Пригадаємо також референдум 17 березня 1991 р., під час якого М. Горбачову вдалося "обреферендити" майже всю Україну, крім трьох її західних областей. З набуттям державності великих змін в цьому питанні не сталося.

Все це вказує на те, що дослідження регіональних особливостей є важливим і актуальним завданням широкого кола істориків, економістів та політологів. Дана ж стаття присвячена аналізу витоків особливостей політичних настроїв західноукраїнського регіону та його великого зна-